

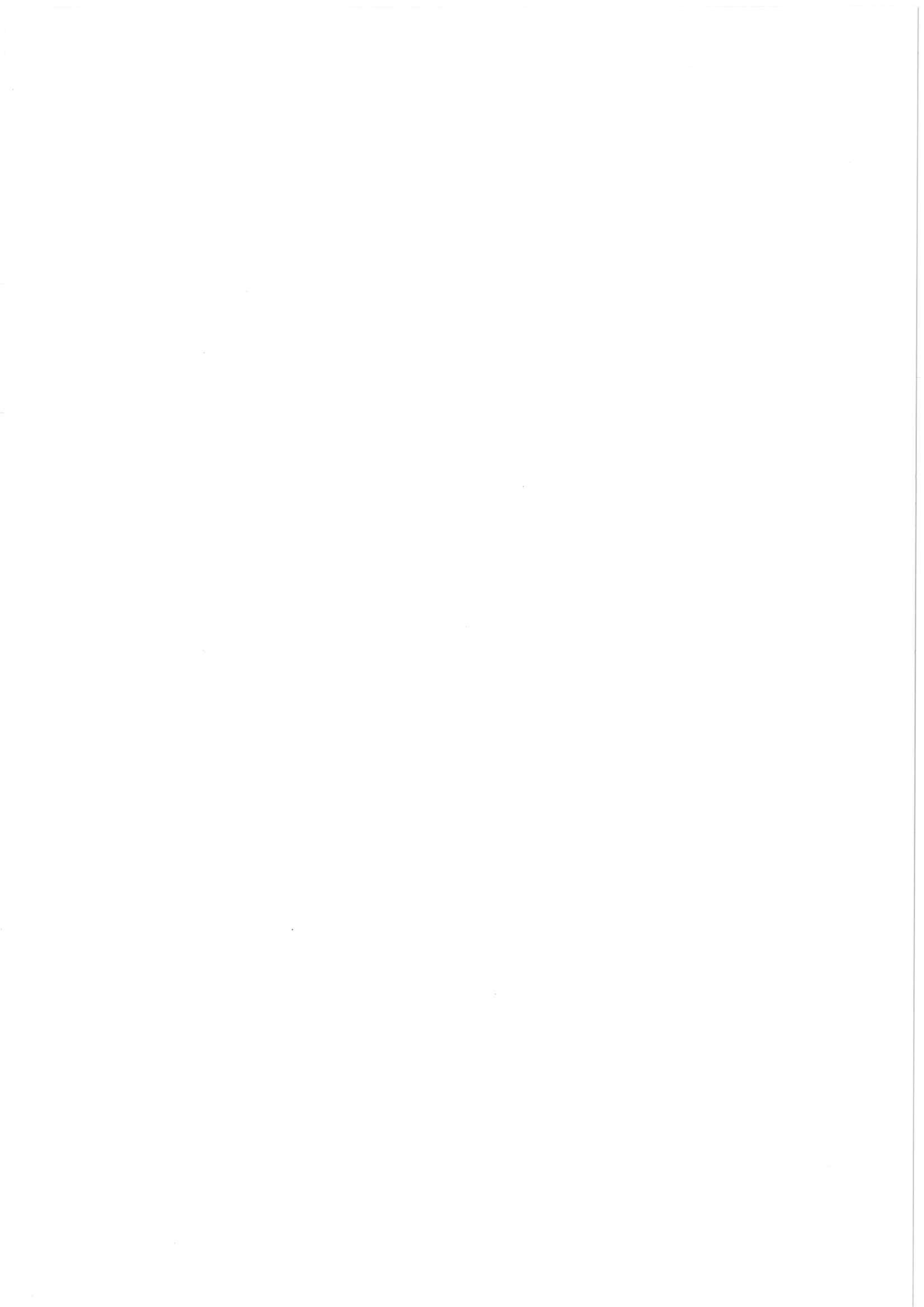
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ 2
1988

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ - ΑΘΗΝΑ

ΤΑ ΦΩΤΑΝΑΜΑΤΑ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

τοῦ
Στέλιου Μουζάκη

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ σημαντικότερο κτίσμα στὰ μοναστηριακὰ σύνολα, τόσο τῶν βυζαντινῶν ὅσο καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι τὸ Καθολικό. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὸ γεωμετρικὸ καὶ πνευματικὸ του κέντρο¹. Γιὰ τὸ λόγῳ αὐτὸ καὶ μεγαλύτερο καὶ μὲ περισσότερη ἐπιμέλεια κτιζόταν, ἀκολουθώντας τοὺς βυζαντινοὺς ναοδομικοὺς τύπους, μὲ τὶς διαφορὰς παραλλαγὰς τους. Ταυτόχρονα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του, ὅπου οἱ μοναχοὶ ἐκτελοῦσαν τὶς θρησκευτικὰ καὶ πνευματικὰ ὑποχρεώσεις τους, καλύπτεται ἀπὸ θαυμάσια καὶ σημαντικὰ τοιχογραφικὰ σύνολα.

Ὅμως τὸ καθολικὸ πλαισιώνουν ἀρμονικὰ, δίνοντάς του ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ λειτουργικότητα, ἓνα πλῆθος βοηθητικὰ κτίσματα, τὰ λεγόμενα μοναστηριακὰ, ποὺ σκοπὸ ἔχουν καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀπαραίτητων βιοτικῶν καὶ σωματικῶν ἀναγκῶν τῶν μοναχῶν². Αὐτὰ εἶναι κατασκευασμένα, συνήθως, μὲ εὐτελέστερα ὑλικά, μὲ ἰδιότυπες συχνὰ μορφές, ποὺ τὶς ὑπαγορεύουν οἱ ἴδιες οἱ ἀνάγκες. Ἐν τούτοις, παρουσιάζουν μία ἀρχιτεκτονικὴ οἰκονομία καὶ λιτότητα ἄξια μελέτης καὶ σύγκρισης μὲ τὴν ἀντίστοιχη, μικρῆς κλίμακας, κοσμικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ³. Φυσικὰ, χωρὶς νὰ παραβλέπουμε τὸ γεγονὸς τῆς κατασκευῆς λόγω τῶν εἰδικῶν

1. Τὸ κλειστὸ σχῆμα τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ παράθεση τῶν διαφόρων κτισμάτων στὴν περιφέρεια ἀποτελεῖ μιὰν ἀπλοποιημένη μορφή φρουριακῆς ὀργάνωσης, ἀρκετὰ γνωστὴ σὲ μεσαιωνικοὺς οἰκισμοὺς. Δ. Βασιλειάδης, *Εἰσαγωγή στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἀθήνα 1955), 8. — Μ. Φίλιππα-Ἀποστόλου, *Τὸ κάστρο τῆς Ἀντίπαρου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ὀχυρωμένων μεσαιωνικῶν οἰκισμῶν τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήνα 1978), 86-126, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία.

2. Γιάννης Κορδάτος, *Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Χριστιανισμὸς*, 2 (Ἀθήνα 1975²), 417. — Χ. Πατρινέλλης, *Κτηματικὴ περιουσία καὶ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν μονῶν*, *ΙΕΕ* 10 (1974), 143. Τὸ θέμα τῆς μονῆς σὰν παραγωγικῆς μονάδας, συνδέεται ἄμεσα καὶ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς. Οἱ ἀνάγκες τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπέβαλαν στὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα τὴ δημιουργία πλῆθους εἰδικῶν χώρων παραγωγῆς καὶ ἀποθήκευσης, ποὺ ὅπωςδήποτε ἐπηρέαζαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὀργάνωση τοῦ συνόλου.

3. Πολλοὶ κατατάσσουν τὰ μοναστήρια στὰ οἰκιστικὰ ἀγροτικὰ συγκροτήματα: Α. Kriesis, *Griesis Town Building* (Ἀθήνα 1965), 134.

λειτουργιῶν καὶ ἀπαιτήσεων ἔργων μεγάλης κλίμακας. Γι' αὐτὸ θεωροῦνται καὶ τὰ μόνα ἔργα μεγάλης κλίμακας τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς⁴.

Ἀκόμη στὸ σχεδιασμὸ ἢ τὴν ἀνέγερση τῶν μοναστηριῶν, πολλές φορὲς σημαντικὸ ρόλο ἔπαιζε καὶ ὁ ἰδρυτὴς ἢ ἀνακαινιστὴς τους, συχνὰ πρόσωπο ἰσχυρὸ ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴ μοναστικὴ κοινότητα⁵. Πάντως, θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ γενικὴ διάταξη τοῦ μοναστηριοῦ δὲν ἔχει ἀλλάξει μέσα στοὺς αἰῶνες⁶. Ἀνάμεσα λοιπὸν σ' αὐτὰ τὰ κτίσματα τοῦ μοναστηριακοῦ περιβάλλοντος, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ συγκρότημα τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ποὺ ἐμφανίζουν στοιχεῖα σημαντικῆς ἐπίδρασης καὶ μεταφορᾶς ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ περιβάλλοντος μέσα στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς συνθηκὲς ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ ἴδιο τὸ μοναστήρι, σημαντικὴ θέση, ἀναμφίβολα, κατέχει καὶ τὸ φωτάναμα. Ἡ σημαντικότητά του ὑπογραμμίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομά του «Ἱερὸν Φωτάναμα» τέλος καὶ ἀπὸ τὴν εἰκονογράφησή του, ὅπως φαίνεται σὲ λίγα δυστυχῶς σωζόμενα παραδείγματα.

Στὴ μελέτη τούτη θὰ προσπαθήσουμε μία πρώτη μορφολογικὴ καὶ τυπολογικὴ θεώρηση τῶν γνωστῶν φωταναμάτων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Πιστεύω ὅτι θὰ βοηθήσει στὴν ἔρευνα καὶ καταγραφή τους καί, τὸ σημαντικότερο, στὴ διάσωση καὶ διατήρηση τῶν μοναστηριακῶν κτισμάτων.

1. Γενικά.

Τὸ φωτάναμα εἶναι ἓνας ἰδιαίτερος χῶρος, ποὺ τὸν συναντᾶμε τόσο στὰ βυζαντινὰ ὅσο καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ μοναστήρια⁷. Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο σὲ εἰδικὴ θέση, τὴν ἄρουλα, οἱ μοναχοὶ διατηροῦσαν κατὰ τὴν περίοδο, κυρίως, τοῦ χειμῶνα, ἀναμμένη φωτιά, ὅπου πάνω της σιγὸβραζε κάποιον ῥόφημα. Τοῦτο ἦταν ἀπαραίτητο, ἰδιαίτερα τὶς κρύες νύκτες κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ὀλονυκτιῶν, τόσο γιὰ τοὺς ἡλικιωμένους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς νεώτε-

4. Π.Α. Μιχαήλ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς τέχνη (Ἀθήνα 1965), 321· ἀκόμη Π. Μυλωνᾶς, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *NE* 1965 τεύχ. 875, 199.

5. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ προέλευση τῶν μοναχῶν στὸ Βυζάντιο ἦταν συνήθως λαϊκὴ: Peter Charanis, *The Monk as an Element of the Byzantine Society*, *DOP* 25 (1971), 63. — Γεώργιος Φίνλεϋ, Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ Ἐνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, μετφ. Μιλτ. Γαρίδης (Ἀθήνα 1958), 173. — Γιάννης Κορδάτος, Ἰησοῦς Χριστός, 411. — Ι.Μ. Κονιδάρης, Νομικὴ θεώρηση τῶν Μοναστηριακῶν Τυπικῶν (Ἀθήνα 1984), 165 κ.ἐξ. — Κων. Μανάφης, Μοναστηριακὰ Τυπικὰ - Διαθῆκαι (Ἀθήνα 1970), 79-80.

6. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, 194. — Κων. Παπαϊωάννου, Τὰ Ἑλληνικὰ Μοναστήρια σὰν ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις (Ἀθήνα 1977), 13-21.

7. Στ. Μουζάκης - Ἀν. Καλᾶη-Μουζάκη, Τὸ ἄγνωστο Φωτάναμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Χελιδονοῦς Κηφισιάς (Ἀθήνα 1981). — Στ. Μουζάκης, Χρήση σπηλαίου σὰν Φωτάναμα στὴν Ἀττικὴ, *Πρακτικὰ Ἴου Πανελληνίου Συμποσίου Σπηλαιολογίας*/Ἀθήνα 11-13 Δεκ. 1981, *XVIII* (1981-82), 190-7. — Φωτάναμα μοναστηριοῦ, *BNEM* 3 (1982), 7-9.

ρους μοναχούς ἢ μοναχές. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ φωτανάματα βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἀκόμα συναντᾶμε καὶ προσκολλημένα σ' αὐτό, ὥστε ἡ ἀπόσταση ποὺ θὰ περπατοῦσαν στὴν παγωμένη νύκτα οἱ μοναχοί, ἰδιαίτερα οἱ ὑπερήλικες, νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ μικρότερη. Κατὰ κανόνα συναντᾶται στὰ ὄρεινὰ μοναστήρια ἢ σὲ περιοχὲς ὅπου ἐπικρατεῖ δυνατὸ κρύο καὶ κυρίως σὲ κοινοβιακὰ μοναστήρια. Μάλιστα ὑπῆρχε καὶ μοναχὸς ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένος ἀπὸ τὸν ἡγούμενο μὲ τὸ ἄναμμα καὶ τὴ διατήρηση τῆς φωτιᾶς στὸ χῶρο τοῦτο⁸.

Τὸ φωτάναμα τοποθετεῖται στὰ κοινόχρηστα μοναστηριακὰ κτίσματα, ὅπως εἶναι ἡ Τράπεζα, ἡ Ἐστία, τὸ Μαγκιπεῖο, ἡ Βιβλιοθήκη κ.ἄ. Στὰ βυζαντινὰ μοναστήρια συναντᾶται σὰν αὐτοτελής, ἀνεξάρτητος χῶρος. Ἀντίθετα, στὰ μεταβυζαντινὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ κελλιά τοῦ συγκροτήματος καὶ σὲ λίγες περιπτώσεις προσκολλημένο στὸ καθολικὸ.

Μορφολογικὰ ὁμοιάζει μὲ τὰ νοσοκομεῖα καὶ τὰ γηροκομεῖα τῶν μοναστηριῶν. Παρουσιάζει ἀκόμη σημαντικὲς ὁμοιότητες καὶ μὲ τὴν Ἐστία τῶν μοναστηριῶν⁹. Ὁ χῶρος συνήθως εἶναι ὀρθογώνιος¹⁰. Στὴν ὀροφὴ ὑπάρχουν οἱ ἀπορροφητικοὶ σωλῆνες¹¹, ἢ μιὰ τετράγωνη τρύπα, τὸ ὀπαῖο¹², στὰ νεώτερα καὶ ἡ κλασικὴ καπνοδόχος¹³, γιὰ νὰ φεύγει πρὸς τὰ ἔξω ὁ καπνὸς καὶ οἱ ἀναθυμιάσεις καὶ γιὰ νὰ ἀερίζεται ὁ χῶρος. Στὴ μέση τοῦ χώρου κατὰ κανόνα βρίσκεται διαμορφωμένη ἡ ἄρουλα¹⁴, ὅπου πάνω

8. I. Κονιδάρης, ὁ.π., 210-14.

9. Ἄν. Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ (Ἀθήνα 1958²), 68-70.

10. Σὲ μιὰ περίπτωση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ σπήλαιο (Χελιδονοῦ Κηφισιάς).

11. Ἀπορροφητικοὶ σωλῆνες ὀνομάζονται οἱ πήλινοι σωλῆνες ποὺ τοποθετοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ μαῖστορες κατὰ τὸ κτίσιμο, συνήθως τῆς ὀροφῆς, γιὰ τὴν καλύτερη ἐξαέρωση τοῦ χώρου. Στὴν περίπτωση τοῦ φωτανάματος τοποθετοῦνταν πάνω ἀπὸ τὴν ἄρουλα, τὴν ἔστια. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξαερισμοῦ ἦταν πολὺ διαδεδομένο στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

12. Ὀπαῖα εἶναι οἱ θυρίδες ἢ οἱ τρύπες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ὀροφὴ ἐπίσης γιὰ τὸν ἀερισμὸ καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου. Ἀκόμη ὀπαῖα λέγονται καὶ οἱ θυρίδες ποὺ χρησιμεύουν γιὰ φωτισμὸ ἐνὸς χώρου, οἱ λεγόμενες «φωτιστικὲς θυρίδες» βλέπε σχετικὰ Στ. Μουζάκης — Ἄν. Καλάη-Μουζάκη, Ὁ Δίκλιτος ναῖσκος τῆς Ἀγ. Ἄννας στὴ Μεταμόρφωση Ἀττικῆς (Ἀθήνα 1980), 79, σημ. 22. — Γ.Χ. Παπαχαραλάμπους, Ἡ Κυπριακὴ οἰκία (Λευκωσία 1968), 19. Στὴν Κύπρο τὶς λέγουν «ἀρσέρες» ἢ «φουλλίδες» ἢ «ἀναφωτίδες» καὶ χρησίμευαν γιὰ ἀερισμὸ καὶ φωτισμὸ ἀπὸ τὴν ὀροφὴ, γιὰ τὸ φόβο τῶν κατακτητῶν: Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη (Ἀθήνα 1931), 184. Στὴν Ἰκαρία ὑπάρχει τὸ χυτὸ σπίτι. Ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ τὸ τζάκι δύο ἀνοίγματα γιὰ ἀερισμὸ καὶ φωτισμὸ, οἱ «ἀνωφάντες» ἢ «ἀναφάντες». Ἄλλο ἓνα ἀνοίγμα στὴν ὀροφὴ ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὸ κρεβάτι, ὁ «ἀνεμόλογος». Βλ. σχέδιο, σ. 185. Βυζ. Σκαρλάτος, Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας (Ἀθήνα 1884), 937.

13. Τὴν καπνοδόχο οἱ Ἀττικοὶ συγγραφεῖς ὀνομάζουν καὶ ὀπαῖο — «Τὸ ὀπαῖον ἐπὶ τοῦ ἀνακτορίου Περικλῆς ἐκορύφωσε» (Πλούταρχ., Περικλ., 13).

14. Ἄρουλα εἶναι ἡ μικρὴ ἔστια ὅπου ἐπάνω της διατηροῦνταν ἡ φωτιά. Ἦταν ὑπερυψωμένη κατὰ 0,15 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ περιβαλόταν ἀπὸ ξύλινο ἢ πέτρινο πλαίσιο. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ "ara", ποὺ σημαίνει σχάρα, ἔστια, βωμός: Μιχ. Γκητᾶκος, Ἡ Ἄρουλα τῶν μονῶν, ΘΗΕ 3 (1963), 212-13.

της κρέμεται με διάφορους τρόπους¹⁵ ή χύτρα. Συχνά ή άρουλα είναι διαμορφωμένη στην επιφάνεια κάποιου τοίχου ή στη συμβολή τους.

2. Τὰ γνωστὰ Φωτανάματα.

Φωτανάματα έντοπίστηκαν μέχρι σήμερα σε αρκετά Έλληνικά μοναστήρια. Πρώτος τὰ έπεσήμανε και τὰ κατέγραψε στον Έλλαδικό χώρο ο διάσημος Γάλλος έρευνητής του 17ου αϊ. Κάρολος Du Cange (1610-88), χωρίς να καταγράψει όμως κανένα¹⁶. Σύγχρονοι Έλληνες έρευνητές που έπεσήμαναν και κατέγραψαν κτίσματα Φωταναμάτων είναι ο Άναστάσιος Όρλάνδος (των μονών Όσίου Λουκά Φωκίδος, Άγίου Έεροθέου Μεγάλων, Άγίου Νικολάου Βαρσών και Παναγίας Γοργοεπηκόου Μαντινείας), ο Μιχαήλ Γκητᾶκος (της μονής Άγνοῦντος Νέας Έπιδαύρου Άργολίδος), ο Κωνσταντῖνος Ξενογιάννης (των μονών Βουλκάνου Μεσσηνίας, Δημιόβης Μεσσηνίας, Άγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης, καθώς και του βυζαντινού ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου Νεοχωρίου Μαντινείας), ο Νικόλαος Όλυμπίου (της μονής Προφήτου Ήλιου Παρνασσίδος), ο Στέλιος Μουζάκης (της μονής Ζωοδόχου Πηγής - Χελιδονούς Κηφισιάς, της Ζωοδόχου Πηγής Καλαυρείας Πόρου και του Άγίου Παντελεήμονα Τήλου Δωδεκανήσου). Μέχρι σήμερα τὰ γνωστὰ Φωτανάματα φθάνουν τὰ δεκατέσσερα¹⁷. Άναμφίβολα υπάρχουν και άλλα, όπως έχουν σημειώ-

15. Συνήθως με άλυσίδα από την όροφή ή από έλκυστήρα πάνω από την άρουλα. Η άλυσίδα ονομάζεται «άγκούτσα» και ο γάτζος που συγκρατεί τὸ δοχείο «άρβάλι».

16. Charles du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecetatis* (Vratislaviae 1891), 175. «Υπήρχαν σωληνες, δια των οποίων διήρχετο ο καπνός και πύραυνα εις ναούς, εις μοναστήρια, μεγάλοι οίκοι ή αίθουσαι, εις τὰ όποια άνάπτετο φωτιά και προσήρχοντο οί επιθυμούντες να θερμανθοῦν». Η μετάφραση από τον Κων/νο Ξενογιάννη, Φωτανάματα των Άρκαδικών Βυζαντινών μονών (Άθήνα 1981), 16.

17. Από τὰ δεκατέσσερα γνωστὰ φωτανάματα έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί μέχρι σήμερα σε αυτότελεϊς μελέτες τὰ ακόλουθα: Κων. Ξενογιάννης, Δύο Φωτανάματα εις ιστορικήν μονήν της Μεσσηνίας (Βουλκάνου), *ΠΑΣ 1ου Έπιστημονικής Έταιρείας «Βυζαντινός Πολιτισμός»* (Άθήνα 1976). — Νικ. Όλυμπίου, Τὸ Φωτάναμα της ιερᾶς μονής Προφήτου Ήλιου Παρνασσίδος (Άθήνα 1976). — Κων. Ξενογιάννης, Τὸ φωτάναμα της Μονής Όσίου Λουκά (Άθήνα 1986). — Τοῦ ιδ., Τὸ Φωτάναμα της μονής των Άγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης (Καλαμάτα 1980). — Τοῦ ιδ., Φωτανάματα των Άρκαδικών Βυζαντινών μονών, Έπιστημονική Έταιρεία Παραδοσιακῶν Σπουδῶν (Άθήνα 1981). — Τοῦ ιδ., Τὸ Φωτάναμα της Βυζαντινῆς μονής Άγίου Έεροθέου Μεγάλων, *ΠΑΣ 7ου Έπιστημονικής Έταιρείας Παραδοσιακῶν Σπουδῶν «Βυζαντινός Πολιτισμός»* (Άθήνα 1981). — Στ. Μουζάκης - Άναστ. Καλάη-Μουζάκη, Τὸ άγνωστο Φωτάναμα της Ζωοδόχου Πηγής Χελιδονούς Κηφισιάς (Άθήνα 1981). — Στ. Μουζάκης, Χρήση σπηλαιίου σαν Φωτάναμα μοναστηριοῦ, *Πρακτικά Α΄ Σπηλαιολογικοῦ Συμποσίου*, ό.π. — Τοῦ ιδ., Τὰ Φωτανάματα της Ζωοδόχου Πηγής Καλαυρείας Πόρου και Άγίου Παντελεήμονα Τήλου Δωδεκανήσου, *ΕΦ* (ὕπο έκδ.). Τέλος δύο άκόμη Φωτανάματα, που έπιστημάνθησαν στις μονές Άγνοῦντος Νέας Έπιδαύρου Άργολίδος και Δημιόβης Μεσσηνίας, έχουν δημοσιευτεί έκτενῶς σε ιδιαίτερα κεφάλαια

σει ἄρκετοὶ ἐρευνητές¹⁸. Σὲ δυτικὰ μοναστήρια ἔχουν ἐπίσης ἐπισημανθεῖ τέτοιοι χῶροι ἀπὸ πολὺ παλιά¹⁹.

3. Οἱ ὀνομασίες τοῦ χώρου.

Ἀπὸ τὴν ὀνομασία ποὺ δίδουν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας στὴν ἄρουλα, ὀνοματίζεται ἀντίστοιχα καὶ ὁλόκληρος ὁ χῶρος ὅπου βρίσκεται. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνωστὴ καὶ καθιερωμένη ὀνομασία τοῦ χώρου φωτάναμα²⁰, σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας εἶναι γνωστὸ καὶ μὲ ἄλλες ὀνομασίες, ὅπως «φῶκος»²¹, «φωτογόνι»²², «ἱερὸ φωτάναμα»²³. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὴν κοσμικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπου ὑπάρχει ἰδιαίτερος χῶρος μὲ ἐστία, τοῦτος ὀνοματίζεται ἀπὸ τὴν ἄρουλα. Ἔτσι συναντᾶμε «φουτάναμα»²⁴, «παρακαμιό»²⁵, «κούμιλο»²⁶, «κάπνη»²⁷, «παρατσᾶ»²⁸, «παρασθιά»²⁹, ἀκόμη «φωτερὴ»³⁰ καὶ «φωτογωνιά»³¹, τέλος «ἀγνίστρα»³².

βιβλίων ποὺ γράφηκαν γιὰ τὰ βυζαντινὰ αὐτὰ μοναστήρια: Μιχ. Γκητᾶκος, Ἡ μονὴ Ἄγνουντος, ἔκδοση Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Παραδοσιακῶν Σπουδῶν (Ἀθήνα 1979), 66-7. — Κων. Ξενογιάννης, Ἡ ἱστορικὴ μονὴ Δημιόβης ἐξ ἐπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς, ἀγιογραφικῆς καὶ αἰσθητικῆς, 2 (Ἀθήνα 1976), 44-50.

18. Δημ. Βασιλειάδης, Θεώρηση τῆς Αἰγαιοπελαγίτικης ἀρχιτεκτονικῆς ὑπὸ ἀνήσυχη ὀπτικῆς γωνίας (Ἀθήνα 1979), 153. — Ν. Μουτσόπουλος, Τὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἐλάχιστη συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του (Θεσσαλονίκη 1981), 46.

19. Aug. Choisy, Histoire de l'Architecture II (Παρίσι 1899), 543, ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ φωτανάματος στὴ Γαλλικὴ Μονὴ Clairvaux τοῦ 12ου αἰ. Ἀκόμη ἐπισημάνθηκε σὲ ρωμαιοκαθολικὰ μοναστήρια τῆς Ἰταλίας, Γαλλίας καὶ Γερμανίας. Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς ὡς camera calda. Κων. Ξενογιάννης, Τὸ Φωτάναμα τῆς μονῆς Ὀσίου Λουκά, ὅ.π., 14.

20. Ἡ λέξη συναντᾶται κυρίως στὴ Φωκίδα, βλ. Ἱστορικὸ Λεξικὸ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χ/φο ὑπ' ἀριθμ. 568, 80 Ἰωάνν. Σταματάκης, Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης Α' (Ἀθήναι 1971), 254. Σύνθετη λέξη ἀπὸ τὸ φωτιά καὶ ἄναμμα. Ὁρθογραφεῖται μὲ δύο «μ». Ἐπεκράτησε ὅμως ἡ γραφὴ μὲ ἓνα «μ».

21. G. Meyer, BZ, 3 (1894), 164 θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐνετικὸ «Fogo». Κ. Πασαγιάννης, Σύμμεικτα. Αἰνίγματα στὴ Μάνη, Λαογρ. 1 (1909), 419. Φῶκος στὴ Μάνη ὀνομάζεται ἢ ἐστία, ἀκόμη καὶ ὁ χῶρος τοῦ μαγειρείου. Στὰ Κύθηρα φῶκος εἶναι τὸ τζάκι. Ἱστορ. Λεξικό, ὅ.π., χ/φο 559, 165.

22. Κων. Ξενογιάννης, Ἡ ἱστορικὴ μονὴ Δημιόβης, ὅ.π., 47.

23. Μιχ. Γκητᾶκος, Ἡ μονὴ Ἄγνουντος, ὅ.π., 66-7. Κων. Ξενογιάννης, Δύο φωτανάματα, ὅ.π., 10.

24. Μαρ. Ἰωαννίδου, Οἰκίαι Ἀραχῶβης ΕΛΑ (ΑΑ), 1 (1939), 39, σημ. 5. Τὸ τζάκι ὀνομάζεται φουτάναμα καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τὸ δωμάτιο.

25. Δημ. Τομπαΐδης, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Θάσου (Θεσσαλονίκη 1967), 68.

26. Μιχ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, Λεξικὸ τῆς Καρπαθικῆς διαλέκτου, (Ἀθήνα 1972), 234· ἀκόμη κουμιλάρης: αὐτὸς ποὺ κάθεται στὸ κούμιλο.

27. Θαν. Κωστάκης, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Σίλλης (Ἀθήνα 1968), 166.

28. Νικ. Δράκος, Γιὰ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Κάλυμνος (Ἀθήνα 1983), 191.

29. Μαν. Πιτυκάκης, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης Β' (Ἀθήνα 1983),

827. Νικ. Μηλιώρης, Τὰ Βουρλᾶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Β' (Ἀθήνα 1965), 378.

30. Νάσ. Συναδινός, Τὰ Μεσσιτισιώτικα (Ἀθήνα 1979), 57.

4. Μορφή τῶν φωταναμάτων. Διαστάσεις καὶ ἀναλογίες τους.

Ὁ χῶρος τῶν φωταναμάτων, κατὰ κανόνα, εἶναι ὀρθογώνιος· μικρὲς παρεκκλίσεις, τὰ λεγόμενα «τεχνάσματα»³³ τῶν βυζαντινῶν μαϊστῶρων, δὲν διαφοροποιοῦν τὶς παρατηρήσεις³⁴. Μόνο σὲ μία περίπτωση ἔχουμε χρῆση σπηλαίου ὡς φωτάναμα³⁵. Γιὰ τὴ σύγκριση τῶν χώρων καὶ τὴν τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ θεώρησή τους πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ ἔμβαδὸν τοῦ χώρου καὶ τὴ σχέση μήκους πλάτους, ὅπου στὰ τετράγωνα ἢ ἀναλογία τῶν πλευρῶν ἰσοῦται μὲ τὴ μονάδα. Ἔτσι ἔχουμε κατὰ σειρὰ μεγέθους ἔμβαδοῦ τὴν ἀκόλουθη κατάταξη:

	Ὄνομασία	Διαστάσεις		A/B	B/Y	Χρονολογ.
		A×B	M2			
1.	Ἅγ. Νικολάου Βαρσῶν Ἀρκαδίας	8,40×3,97 = 33,35		2,11	1,59	11ος αἰ.
2.	Ἅγ. Ἱεροθέου Μεγάρων	8,00×3,95 = 31,60		2,02	0,87	11ος αἰ.
3.	Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος	5,46×5,46 = 29,81		1,00 ³⁶	1,46	10ος αἰ.
4.	Προφήτου Ἡλιοῦ Παρνασσίδ.	5,50×4,30 = 23,65		1,28 ³⁷	0,87	10-11 αἰ.
5.	Ζωοδόχου Πηγῆς Καλαυρείας (Πόρου)	6,55×3,09 = 20,24		2,12	1,10	17ος αἰ.
6.	Βουλκάνου Μεσσηνίας (παλαιότερο)	7,50×2,61 = 19,57		2,87	0,85	16ος αἰ.(;)
7.	Ἄγνοῦντος Νέας Ἐπιδαύρου	7,00×2,66 = 18,62		2,63	1,10	14ος αἰ.
8.	Ἅγ. Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης	4,00×4,00 = 16,00		1,00 ³⁸	1,38	14ος αἰ.
9.	Βουλκάνου Μεσσηνίας (νεώτερο)	4,40×3,17 = 13,95		1,39	1,04	17ος αἰ.
10.	Δημιόβης Μεσσηνίας	4,29×3,12 = 13,38		1,37	1,10	16ος αἰ.
11.	Χελιδονοῦ Κηφισιάς (σπήλαιο)	— = 10,50		—	—	16ος αἰ.
12.	Ἅγ. Παντελεήμονα Τήλου	4,85×2,15 = 10,42		2,25	0,89	16ος αἰ.
13.	Γοργοπήκου Ἀρκαδίας	3,45×2,50 = 8,62		1,38	0,72	14ος αἰ.
14.	Κοίμηση Θεοτόκου Μαντινείας	4,52×1,67 = 7,55		2,71 ³⁹	0,60	17ος αἰ.

31. Μιχ. Λέκκος, Περὶ Τσακῶνων καὶ τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου, (Ἀθήνα 1920), 92-3.

32. Τίτ. Γιοχάλας, Τὸ Ἑλληνοαλβανικὸ Λεξικὸ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (Ἀθήνα 1980), 259 παρασιτία, τζάκι.

33. Παναγ. Μιχαήλ, Αἰσθητικὰ θεωρήματα Β' (Ἀθήνα 1965), 33-8. — Ἄρ. Πετρονώτης, Ὁ Ἀρχιτέκτων στὸ Βυζάντιο (Θεσσαλονίκη 1984). — Μιχ. Γκητᾶκος, Ἡ ἱστορικὴ μονὴ Ρεκίτσας (Ἀθήνα 1978), 219-21.

34. Κων. Ξενογιάννης, Τὸ φωτάναμα τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ, ὅ.π., 30-3.

35. Στ. Μουζάκης, Τὸ φωτάναμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὅ.π., 9 σχ. 1.

36. Ἔχει ληφθεῖ ὁ μέσος ὄρος τῶν διαστάσεων.

37. Ὑπάρχει ἓνα σφάλμα στὶς διαστάσεις τοῦ φωταναμάτος. Ὁ Ὀλυμπίου ἀναφέρει

Ἀπὸ τὸν πίνακα παρουσιάζεται ὡς μεγαλύτερο φωτάναμα τὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαρσῶν Ἀρκαδίας καὶ μικρότερο τὸ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Μαντινείας. Τὸ περισσότερο ἐπίμηκες, τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Βουλκάνου Μεσσηνίας, τὸ παλαιότερο. Τετράγωνα εἶναι τὰ τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Οἱ ἀναλογίες ποὺ ἐμφανίζονται στὸν προηγούμενο πίνακα στὶς σχέσεις στενῆς πλευρᾶς πρὸς τὸ ὕψος, B/Y , δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀκολουθοῦν κάποιον κανόνα. Ὅμως μέχρι τὸ 14ο αἶώνα φαίνεται ὅτι ἡ ἀναλογία αὐτὴ κινεῖται μεταξὺ τοῦ τετραγώνου καὶ τοῦ ὀρθογωνίου μὲ διάσταση $B > Y$. Στους ἐπόμενους αἰῶνες ὅμως χαμηλώνει καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικὸ.

5. Ἀνοίγματα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μικρὲς καὶ χαμηλὲς κατὰ τὴ συνήθεια εἰσόδους, ἔφεραν ἐπίσης μικρὰ ὀρθογώνια ἢ πολεμιστροειδῆ παράθυρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φωτάναμα τῆς Χελιδονοῦς καὶ τῆς Κοίμησης Θεοτόκου Μαντινείας, στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἄνοιγμα.

6. Στέγαση τοῦ φωτανάματος.

Ἡ στέγαση τῶν φωτανάματων γίνεται μὲ διάφορους τρόπους καὶ τεχνικές.

α. Δρομικὴ καμάρια. Τούτῃ βαίνει παράλληλα μὲ τὶς μακριὲς πλευρὲς. Σὲ δύο περιπτώσεις⁴⁰ φέρει καὶ ἐνισχυτικὲς ζῶνες⁴¹, τὰ γνωστὰ «σφενδόνια»⁴². Μοναδικὴ περίπτωση ἢ κάλυψη τῆς Γοργοεπήκοου Νεστάνης, ποὺ βαίνει κάθετα στὶς μεγάλες πλευρὲς⁴³.

β. Κάλυψη μὲ θόλο. Σὲ δύο περιπτώσεις⁴⁴ ὁ θόλος ἀκουμπᾶ σὲ τέσσερα ἰσομεγέθη ὑψηλὰ τυφλὰ τόξα. Ἀντίθετα στὸ φωτάναμα τοῦ Ὁσίου

(σελ. 6) ὡς διαστάσεις $5,50 \times 3,60$. Ὅμως στὴν κάτοψή του (σελ. 5) ἀναγράφεται $3,60 + 2 \times 0,35 = 4,30 \times 5,50$ διάσταση, ποὺ ἐλήφθη ὑπ' ὄψη στὴν ἐμβαδομέτρηση καὶ τὴν κατάταξη στὸν πίνακα.

38. Ἐχει ἀλλάξει ἡ θέση στὴν κατάταξη ποὺ ἀναφέρει ὁ Κων. Ξενογιάννης, Τὸ φωτάναμα τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων, ὅ.π., 35-6.

39. Κων. Ξενογιάννης, Φωτανάματα Ἀρκαδικῶν μονῶν, ὅ.π., 43. Στὶς διαστάσεις τοῦ φωτανάματος ὑπάρχει κάποιον λάθος στὸ μέγεθος τῆς καμάριας καὶ στὴ γενικὴ διάσταση τοῦ χώρου τούτου.

40. Φωτάναμα Ἁγίου Ἱεροθέου, ὅπου φέρει 2, καὶ στὸ Βαρσῶν Ἁγ. Νικολάου ὑπάρχει 1.

41. Δυστυχῶς δὲν σημειώνονται στὴν κάτοψη, ἀναφέρονται μόνο στὸ κείμενο. Κων. Ξενογιάννης, Τὸ φωτάναμα Ἁγ. Ἱεροθέου, ὅ.π., 9 κάτοψη καὶ τομὴ. Τοῦ αὐτοῦ, Φωτανάματα Ἀρκαδικῶν, ὅ.π., 22 καὶ 24, λείπει ἀπὸ τὴν κάτοψη, ἐνῶ ὑπάρχει στὴν τομὴ A-A'.

42. Ἄ. Ὁρλάνδος, Σφενδόνια ΕΕΒΣ 29 (1958), 401-3. Γ. Δημητροκάλλης, Ὁ εἰς Πρωτόρια Πάρου Βυζαντινὸς ναῖσκος ΕΕΚΜ 9 (1969-70), 287-304.

43. Κων. Ξενογιάννης, Φωτανάματα τῶν Ἀρκαδικῶν, ὅ.π., 31-2, τομὴ A-A'.

44. Προφήτου, Ἡλιοῦ Παρνασσίδος, Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης.

Λουκά Φωκίδος ή κάλυψη είναι περισσότερο σύνθετη. Η ύπαρξη τεσσάρων στύλων διαμορφώνει τέσσερα γωνιαία φουρνικά που στηρίζονται στους άκραιοις τοίχους και τὰ ἐνδιάμεσα ἡμικυκλικά τόξα. Η κάλυψη τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ γίνεται ἀπὸ ἡμικυλίνδρους, πὸν τέμνονται κατὰ τὴ διαγώνιο κάτω ἀπὸ τὸ τετρακίονο⁴⁵.

γ. Κάλυψη μὲ δῶμα. Ἔχουμε χρῆση ξυλίνων δοκῶν ἀπὸ πεῦκο ἢ κυπαρίσσι καὶ στρώσιμο μὲ «πατελιᾶ»⁴⁶. Η διάταξη τῶν δοκῶν γίνεται κατὰ τὴ στενὴ πλευρά.

7. Θέση καὶ μορφή τῆς ἄρουλας.

Η ἄρουλα στὰ ἀνεξάρτητα καὶ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους διαμόρφωση κτίρια, πὸν εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα, 10-14 αἰῶνας⁴⁷, βρίσκεται στὸ μέσον μὲ διαστάσεις πὸν κυμαίνονται ἀπὸ 1,00×1,00 - 1,20×1,20 μ., τετράγωνη. Στὰ ὑπόλοιπα καὶ νεώτερα, 15-18 αἰῶνας, τοποθετεῖται σὲ ὁποιαδήποτε θέση, ἀκολουθώντας τις ἐπιτρεπόμενες ἀναλογίες τοῦ χώρου. Ἔτσι συναντᾶμε τριγωνικὴ⁴⁸, ὀρθογώνια⁴⁹, τετράγωνη⁵⁰ καὶ τέλος σὲ ἀπλὴ διαμόρφωση τζακιού⁵¹. Η ἄρουλα διαμορφώνεται πάντοτε στὸ δάπεδο. Δημιουργεῖται ἓνα ἐξέχον μέρος ὕψους 0,15-0,20 μ. ἀπὸ λιθόστρωτο, ἐνῶ γύρω του τοποθετοῦνται πέτρινες πλάκες ὀρθιες, γιὰ νὰ περιορίζουν τὴ στάκτη. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν κατασκευὴ ἀνάβει καὶ συντηρεῖται ἡ φωτιά. Ὄταν συμβαίνει τὸ δάπεδο νὰ εἶναι ξύλινο, δηλαδὴ νὰ εἶναι τὸ φωτάναμα σὲ ὄροφο⁵², τότε λαμβάνεται εἰδικὴ φροντίδα γι' αὐτὸ μὲ τὴν τοποθέτηση ὑλικῶν ἀνθεκτικῶν στὴ φωτιά, συνήθως χῶματος⁵³.

45. Γιὰ τὸν τρόπο στέγασής του, βλ. Χ. Μπούρας, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις (Ἀθήνα 1965), 12-14.

46. Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου, ΕΦ (ὑπὸ ἔκδ.). Δ. Βασιλειάδης, Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ Βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων ΕΕΚΜ 2 (1962), 440-528. Πατελιᾶ: τρόπος στέγασης δώματος, ὅπου πάνω στὰ δοκάρια στρώνονται κάθετα λεπτὰ κλαριά ἢ καλάμια, κατόπιν φύκι ἢ ἀγκάθια, μετὰ λίγη λάσπη καὶ τέλος χῶμα πὸν κοπανίζεται καὶ κυλινδράρεται, ἢ λεγόμενη πατελιᾶ, πὸν ὀνοματίζει καὶ τὸ δῶμα.

47. Προφήτη Ἡλιοῦ 1,20×1,20, Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, τὸ πιθανότερο τετράγωνο, Ὁσίου Λουκά, καθ' ὑπολογισμό 1,20×1,20 μ.

48. Νεοχωρίου Μαντινείας, 0,95×0,95 μ. οἱ κάθετες πλευρές του.

49. Ἅγιου Παντελεήμονα Τήλου 0,80×2,20 μ. Βουλκάνου Μεσσηνίας (παλαιότερο) 1,90×1,40 μ.

50. Γοργοπήκου Νεστάνης 1,00×1,00 μ. Ἅγιος Ἱερόθεος Μεγάρων 1,10×1,10 μ. Χελιδονοῦς 0,70×0,70 μ., Βαρσῶν, Δημιόβης, Ἄγνουντος.

51. Ζωοδόχου Πηγῆς Καλαυρείας, Βουλκάνου Μεσσηνίας νεώτερο, Ἅγ. Παντελεήμονας Τήλου.

52. Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου. Στ. Μουζάκης, Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου, Ἀρχιτεκτονικὴ διερεύνηση (Ἀθήνα 1984), 9 καὶ σχῆμα 1,5.

53. Μία μοναδικὴ περιγραφή κατασκευῆς τῆς ἄρουλας πάνω σὲ ξύλινο δάπεδο, στὴν

Συνεπακόλουθο τῆς ἐκάστοτε διαμόρφωσης τῆς ἄρουρας εἶναι καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν σωλῆνων ἀπαγωγῆς τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν ἀερίων, ἀπὸ τὰ ἀπλὰ ὀπαῖα καὶ τοὺς ἀπορροφητικοὺς σωλῆνες, μέχρι τὶς συνήθεις καπνοδόχους ποὺ συναντᾶμε στὰ περισσότερα.

8. Τὰ θρανία.

Τέλος, γιὰ τὴν ξεκούραση τῶν μοναχῶν χρησιμοποιοῦσαν πέτρινα πεζούλια, τὰ γνωστὰ σὰν «θρανία»⁵⁴. Τοῦτα κτίζονταν περιμετρικὰ τοῦ χώρου, χαμηλὰ καὶ χρησίμευαν σὰν καθίσματα. Ὅμοια θρανία συναντᾶμε σὲ ἐκκλησιᾶς τοῦ Αἰγαίου, ὅπως στὴν Αἴγινα - Κρήτη - Εὐβοία - Πάρο - Δωδεκάνησα⁵⁵.

9. Ἡ θέση τῶν φωταναμάτων καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸ συγκρότημα.

Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, γίνεται προσπάθεια, ὥστε ὁ χώρος τοῦ φωτανάματος νὰ βρίσκεται ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο κοντὰ στὸ Καθολικό, μὲ σκοπὸ ἡ ἀπόσταση καὶ ὁ χρόνος ποὺ θὰ διάνυαν οἱ μοναχοὶ μέσα στὴν παγερὴ νύκτα νὰ εἶναι ὁ μικρότερος δυνατός.

Σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Καθολικό, βρίσκεται τὸ φωτάναμα τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ Παρνασσίδος μὲ 20,00 μ. καὶ κατόπιν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μὲ 18,00 μ. Τὶς μικρότερες βέβαια ἀποστάσεις κατέχουν ὅσα εἶναι προσκολλημένα στὸ Καθολικό. Πρῶτο τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Χελιδονοῦς, σπήλαιο ποὺ βρίσκεται συνέχεια μὲ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Καθολικοῦ⁵⁶. Ἀκόμη τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Μαντινείας, ποὺ εἶναι προσκολλημένο στὸ νάρθηκα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς ἀκραῖες διαστάσεις κινοῦνται τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης 16.35 μ., Ζωοδόχου Πηγῆς Καλαυρείας 14.00 μ., Ἁγίου Νικολάου Βαρσῶν 13.00 μ., Ἁγίου Ἱερόθεου Μεγάρων 11.70 μ., Ἁγνοῦντος 10.00 μ., Ἁγίου Παντελεήμονος Τήλου 8.50 μ., Γοργοεπήκοου Νεστάνης 4.30 μ.⁵⁷. Συχνὰ οἱ μοναχοὶ εἶναι ἀνα-

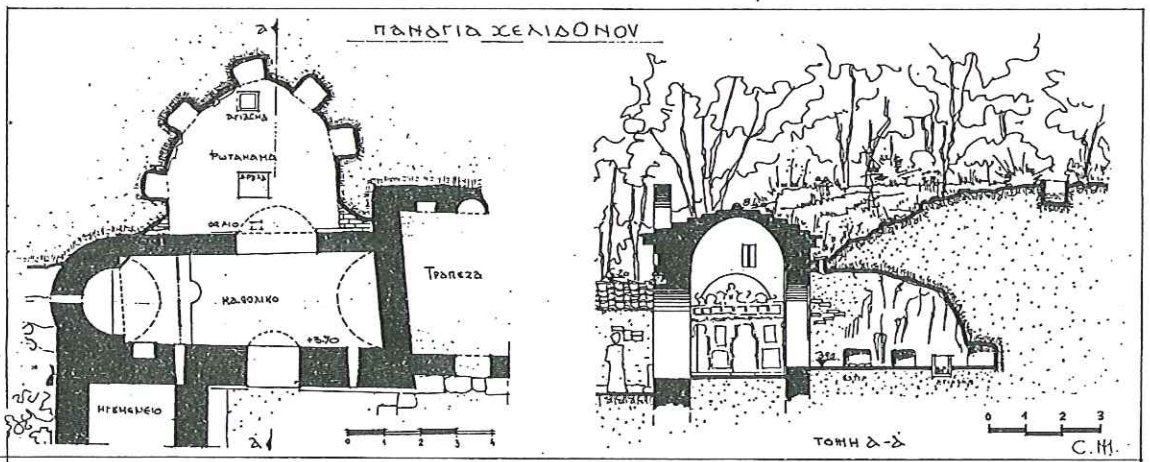
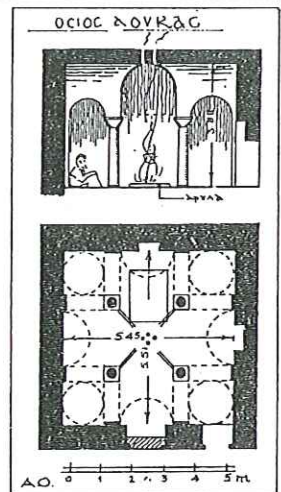
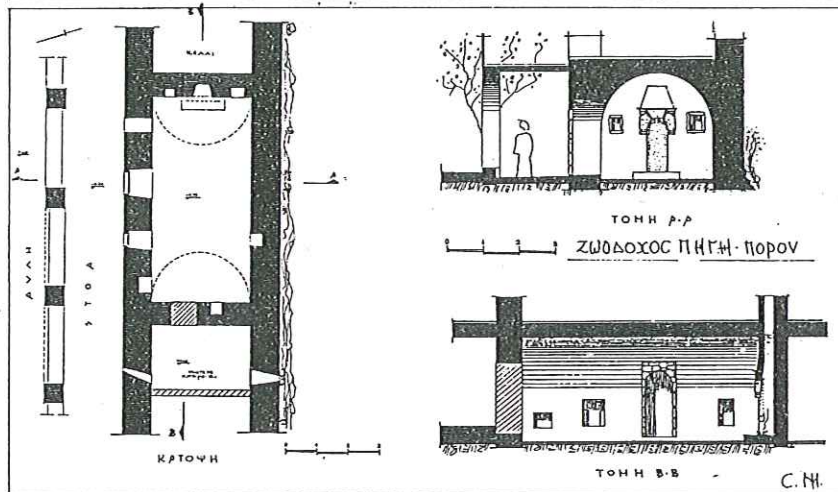
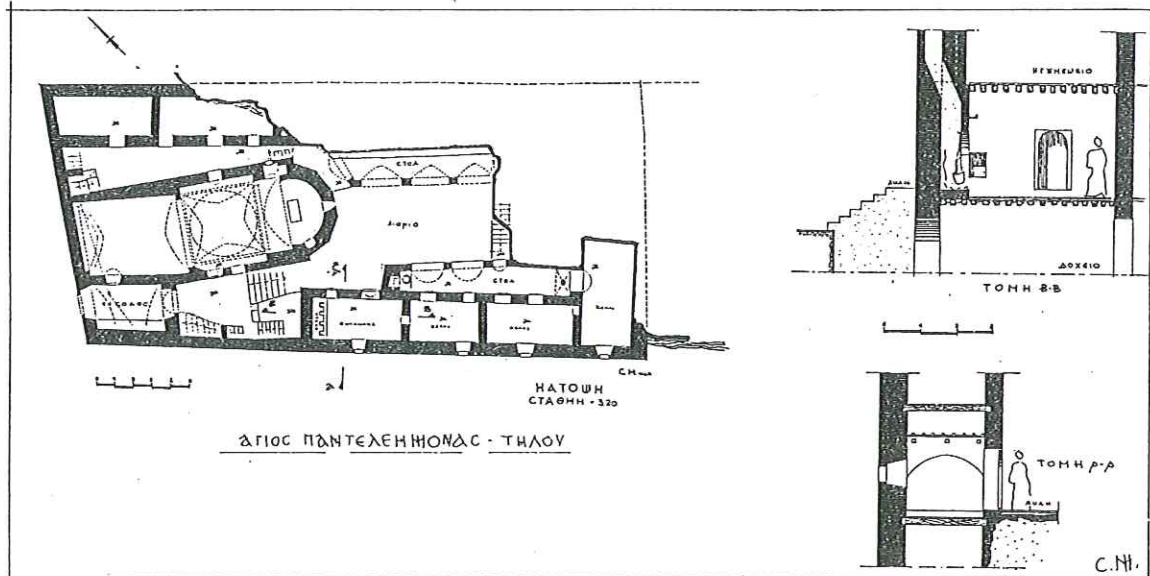
κοσμικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, διέσωσε ὁ Δημήτρης Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ Οἰκῆσεις σκεύη καὶ τροφαὶ (Ἀθήνα 1925), 12-3 εἰκόνα 9-10 σὲ σχέδια τοῦ Δημ. Πικιώνη. Ὅμοια κατασκευὴ ἔχει γίνῃ καὶ στὸν Ἁγ. Παντελεήμονα Τήλου, ΕΦ (ὑπὸ ἔκδ.), σχ. 2.

54. Ἴχνη ἀπὸ θρανία σώζονται στὸν Ὁσιο Λουκᾶ, Ἁγ. Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, Παναγία Γοργοεπήκοου, Ἁγιο Ἱερόθεο Μεγάρων καὶ Προφήτη Ἡλιοῦ.

55. Γ. Δημητροκάλλης, Συμβολαὶ εἰς τὴν Μελέτην τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Νάξου Α' (Ἀθήνα 1972), 91-2. — Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ Παληαχώρα Αἰγίνης (Ἀθήνα 1962), εἰκ. 37, 37, 51 κ.ά. — Στ. Μουζάκης, Βυζαντινὲς καὶ Μεταβυζαντινὲς Ἐκκλησιᾶς τῆς Τήλου, ΔΧ 12 (1987), 152 κ.ά.

56. Στ. Μουζάκης, Τὸ βυζαντινὸ - μεταβυζαντινὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν περιοχὴ Μενιδίου (Ἀχαρναὶ 1988), 20 σχέδ. 1-3.

57. Γιὰ τὰ φωτανάματα Δημιόβης καὶ τοῦ Βουλκάνου δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα, μόνον ὅτι εἶναι πολὺ κοντὰ.

γκασμένοι νὰ ἀνεβοῦν ἢ νὰ κατεβοῦν μικρὲς κλίμακες ἀπὸ 4-6 σκαλοπάτια⁵⁸. Ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα παρατηρήσεις, δὲ φαίνεται ὅτι εἶχαν τὰ φωτανάματα συγκεκριμένη θέση στὴ μοναστηριακὴ διάταξη. Μποροῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν σὲ ὁποιαδήποτε θέση, μὲ ὁδηγὸ μόνον τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Καθολικὸ καὶ δίπλα σὲ κοινόχρηστους χώρους, Μαγειρεῖο, Διαβατικὸ, Μαγκιπεῖο μὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ κελλιά. Ὁ προσανατολισμὸς τους ἐπίσης δὲν εἶναι σταθερὸς, κυμαίνεται μεταξύ ΒΑ-Δ-Ν. Δὲν συναντᾶται, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, στὸ χῶρο ΒΑ-Α-Ν. Τέλος, σὲ μερικὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοιχογραφιῶν⁵⁹.

10. Ἀνασκόπηση.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς μορφολογικὲς καὶ τυπολογικὲς παρατηρήσεις, τὰ φωτανάματα ὑπῆρξαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ χῶροι ἀπόλυτα λειτουργικοί, σὲ σχέση μὲ τὴ μοναστηριακὴ διάταξη. Ταυτόχρονα ὅμως καὶ χρηστικοὶ γιὰ τὸ σκοπὸ πὺ δημιουργήθηκαν. Οἱ ἀναλογίες τους ἔχουν πάντοτε τὸ μέτρο τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας. Εἶναι ἑναρμονισμένα μὲ τὸ μοναστικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν, τόσο μὲ τὶς ὑπάρχουσες τοιχογραφίες ὅσο καὶ μὲ τὴν ἴδια τους τὴ μορφὴ. Σκοπὸς τους ἦταν νὰ θυμίζουν τὴν ἀνθρώπινη φύση στοὺς μοναχοὺς, μὲ τὴ σκέψη ὅμως διαρκῶς στραμμένη στὸ θεῖο. Ἡ ἔλλειψη ἀνοιγμάτων καὶ ὁ ἐλάχιστος φωτισμὸς ἀπὸ τὰ λυchnοφάναρα, μαζὶ μὲ τὴ θαλπωρὴ τῆς ἄρουρας συντηροῦσε τὴ μυσταγωγία τοῦ Καθολικοῦ καὶ δημιουργοῦσε προϋποθέσεις ἐκδήλωσης τῆς ἔμφυτης ἐπιθυμίας τοῦ μοναχοῦ γιὰ νοερὴ ἐπικοινωνία του μὲ τὸ Θεῖο⁶⁰.

Τὴν ὑπαρξὴ τους σὲ διάφορη σὲ κάθε μοναστήρι θέση, καθὼς καὶ τὸ μέγεθός τους, ὑπαγορεύουν διάφοροι λόγοι πὺ καθορίζουν καὶ τὴν τοποθέτησή τους, ὅπως οἰκονομικοί, λειτουργικοί, μεγέθους, ἀκόμα καὶ ἀμυντικοί. Ἀκόμη δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε καὶ τὴν κίνηση τῶν ἱσναφίων, πὺ κάλυπταν ὅλο σχεδὸν τὸ χῶρο τῆς βαλκανικῆς, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ πὺ δημιουργοῦσαν σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς λαϊκῆς ἐμπειρικῆς τέχνης⁶¹.

58. Ἀγ. Νικολάου Βαρσῶν 5 σκαλοπάτια. Γοργοεπήκου Νεστάνης καὶ Ἀγ. Παντελεήμονα Τήλου 6 σκαλοπάτια.

59. Κοίμηση Θεοτόκου Δημιόβης. Κων. Ξενογιάννης, Δημιόβα, ὁ.π., 49-50. — Κοίμηση Θεοτόκου Βουλκάνου. Κων. Ξενογιάννης, Δύο φωτανάματα, ὁ.π., 12-3.

60. Παῦλ. Εὐδοκίμωφ, Ἡ πάλη μὲ τὸν Θεὸν (Θεσσαλονίκη 1970), 247. — Τοῦ ἰδ., Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Ἀθήνα 1980), 22-4.

61. Ν. Παναζόπουλος, Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Ἀθήνα 1958), 18, 36. — Ν. Μουτσόπουλος, Οἰκισμοὶ - Ἀρχοντικά - Μετόχια (Θεσσαλονίκη 1977), 62-77, ὅπου βιβλιογραφία.

Ἔτσι ἄλλοτε τὰ βρίσκουμε σὰν ἀνεξάρτητα κτίρια, γεγονός που σημαίνει οἰκονομική τουλάχιστον εὐρωστία, ἄλλοτε, καὶ τὸ συνηθέστερο, χώροι διαμορφωμένοι στὴ συνέχεια τῶν κελλιῶν ἢ προσκολλημένοι στὸ καθολικό. Ἰδιαίτερα στὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἄλωση, τόσο οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ὅσο καὶ οἱ κοινωνικὲς πιέσεις ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς, ἐπηρεάσαν τὴν κατασκευή, ὅπως ἦταν φυσικό, τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν διαφόρων λειτουργικῶν διεργασιῶν καὶ τὴν ἀνάλογη δημιουργία τῶν χώρων.

Ἀθήνα, 4 Μαρτίου 1988

FIRE PLACES (PHOTANAMATA) IN BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE MONASTIC COMPACTS.
A CONTRIBUTION TO MONASTIC ARCHITECTURE

by Stelios Muzakis

The article offers some explanations concerning the significance of fire-placed rooms as well as the reasons for their existence in monasteries. It moreover provides a presentation of the fourteen *photanamata* known so far in Byzantine and post-Byzantine monasteries in Greece for the period 10th-18th century. There follows the examination of their position and function with reference to the monastery church (*katholikon*) and other monastery buildings, as well as a classification according to their surface and ratio of sides. There have been noticed in them various morphological and typological elements (coverings, dromical arches, domes, level shelters and *arulae* placed in openings), while they seem to be related to secular architecture. Finally, the article offers an interpretation of the elements resulting from the study of *photanamata*, where a differentiation of forms appears both as a consequence of social and financial difficulties and as a number of rearrangements brought about by the passage of time.